

Ibragimova Farangizxon

Sharof Rashidov nomidagi SamDU akademik litsey o'qituvchi

KIRISH

Tilshunoslik fanida gapning grammatik tuzilmasini tashkil etuvchi asosiy bo'laklardan biri kesim (predikat) hisoblanadi. U gapda ifodalangan fikrning markazini tashkil etib, subyekt tomonidan bajarilayotgan harakat, holat yoki mavjudlikni bildiradi. Kesim orqali nutqdagi harakatning zamoni, shaxsi, soni va mayli aniqlanadi. Shu bois u nafaqat morfologik, balki sintaktik va semantik nuqtayi nazardan ham til tizimining markaziy elementi sifatida o'rganiladi.

O'zbek tili agglutinatip tipdagi til bo'lib, unda grammatik ma'nolar affikslar orqali ifodalanadi. Masalan, "Men bordim" yoki "Biz boramiz" kabi gaplarda *-dim* va *-miz* qo'shimchalari yordamida shaxs va zamon kategoriyalari aniqlanadi. Bu holat O'zbek tilining morfologik tizimi haqida "O'zbek tilining izohli lug'ati"da ham qayd etilgan bo'lib, unda "fe'l kesim gapda harakatni bildiruvchi va zamon, shaxs-son, mayl kabi grammatik shakllar orqali ifodalanadigan markaziy birlikdir" deb ta'kidlanadi [2].

Ingliz tili esa analitik tizimga mansub bo'lib, unda grammatik ma'nolar asosan yordamchi fe'llar va qat'iy so'z tartibi orqali ifodalanadi. Masalan, "I have gone" yoki "She is reading" kabi tuzilmalarda kesim murakkab shaklga ega bo'lib, unda morfologik shakldan ko'ra sintaktik vositalar muhimroq ahamiyat kasb etadi. Ingliz tilida yordamchi fe'llar (be, have, do) kesimning zamon, mayl yoki modal ma'nolarini belgilovchi asosiy vosita hisoblanadi.

Shuningdek, o'zbek tilidagi kesim odatda gap oxirida joylashadi (SOV modeli), ingliz tilida esa subyektdan keyin (SVO modeli) joylashadi. Bu farq ikki tilning tipologik asosini belgilovchi omillardan biridir. Bunday sintaktik farqlarni o'rganish nafaqat grammatik nazariya uchun, balki tarjima amaliyoti, chet tilini o'qitish metodikasi va tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing) sohalari uchun ham muhim nazariy ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-dekabrdagi "Chet tillarini o'rganishni ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5124-son qarorida ham xorijiy tillarni chuqur o'rganish, ularni milliy til bilan qiyosiy o'rganish zarurligi alohida ta'kidlanadi [1]. Ushbu hujjat til tizimlarini solishtirish, ayniqsa, grammatik tuzilma va so'z tartibi kabi jihatlarni o'rganishning dolzarbligini yanada oshirdi.

Demak, o'zbek va ingliz tillarida kesimning morfologik, sintaktik va semantik xususiyatlarini o'rganish ikki tildagi fikr ifodalash mexanizmini chuqurroq anglash imkonini beradi. Mazkur maqolaning maqsadi — o'zbek va ingliz tillarida kesimning shakl va tuzilishidagi umumiy hamda farqli jihatlarni aniqlash, ularning grammatik tizimdagi o'rnini tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda o'zbek va ingliz tillaridagi kesimning grammatik tabiatini o'rganishda qiyosiy–taqqosiy va tasviriy–tahliliy metodlardan foydalanildi. Ish davomida kesimning morfologik, sintaktik va semantik xususiyatlari struktur-funksional yondashuv asosida tahlil qilindi. Shuningdek, har ikkala tildagi grammatik tizimning o'ziga xosliklarini aniqlash uchun amaldagi grammatik manbalar va til korpuslaridagi misollar tahlil qilindi. Tadqiqot metodologiyasi o'zbek tilining agglutinatив, ingliz tilining esa analitik tuzilishidan kelib chiqib, ularning predikat shakllanish mexanizmlarini solishtirishga yo'naltirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tilshunoslikda kesimning (predikatning) tabiati, uning grammatik va semantik vazifasi yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar turli nazariy yondashuvlarni yuzaga keltirgan. Qiyosiy sintaksis nuqtayi nazaridan qaralganda, o'zbek va ingliz tillarida kesimning tuzilishi, ifoda vositalari hamda grammatik kategoriyalari sezilarli farqlarga ega. Bu farqlar har bir tilning tipologik xususiyatlari bilan izohlanadi.

O'zbek tili agglutinatив tuzilmali til hisoblanib, unda kesim asosan fe'l shakli orqali ifodalanadi. Fe'l so'z turkumi morfologik jihatdan boy tizimga ega bo'lib, unda shaxs, son, zamon, mayl, nisbat va inkor kategoriyalari affikslar yordamida belgilanadi. Masalan: "Men bordim" gapida *-dim* qo'shimchasi 1-shaxs birlik va o'tgan zamon shaklini bildiradi, "Biz boramiz" da esa *-miz* qo'shimchasi 1-shaxs ko'plik va hozirgi–kelasi zamon ma'nosini ifodalaydi.

O'zbek tilida kesimning morfologik tuzilishi quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

- Fe'lli kesim: "Men o'qidim", "U yozadi";
- Otli kesim: "U shifokor", "Bu gul";
- Sifatli kesim: "Havo sovuq", "U charchagan";
- Ravishli yoki murakkab kesim: "U yurib ketdi", "Biz ishlayapmiz".

Shuningdek, o'zbek tilida kesim gapning markazida joylashib, boshqa bo'laklar bilan shaxs-son mosligi orqali bog'lanadi. Gapda kesim odatda oxirgi o'rinda keladi (SOV modeli), bu holat tilning sintaktik strukturasi uchun xarakterli belgidir [3].

Kesimning morfologik boyligi o'zbek tilining agglutinatив tabiati bilan bevosita bog'liqdir. Har bir grammatik ma'no maxsus qo'shimchalar orqali ifodalanadi, bu esa so'z tarkibida ma'no qatlamlarini ketma-ket joylashtirish imkonini beradi. Shuning uchun o'zbek tilidagi kesimlar ko'p hollarda bitta so'z shaklida butun gap ma'nosini ifodalashi mumkin: masalan, "Bormaymiz" — "Biz bormaymiz" ma'nosini o'zida mujassam etadi.

Ingliz tili analitik tipdagi til bo'lib, unda kesim asosan fe'l va yordamchi fe'llar orqali shakllanadi. Bu tilda grammatik ma'nolar ko'pincha yordamchi so'zlar (be, have, do) yoki modal fe'llar (can, may, must, should) yordamida ifodalanadi.

Misollar:

- *She is a teacher.* — murakkab otli kesim (copula "is" + nom);
- *They have gone home.* — murakkab fe'lli kesim (yordamchi fe'l "have" + asosiy fe'l "gone");

Date: 29th October-2025

- *He can swim.* — modal kesim (modal fe'l "can" + infinitiv).

Ingliz tili SVO (Subjekt–Verb–Object) modeliga asoslangan. Shuning uchun kesim doimo subyektdan keyin joylashadi va gapdagi so'z tartibi grammatik ma'noni aniqlashda muhim o'rin tutadi. Shaxs-son kategoriyasi ingliz tilida morfologik emas, balki sintaktik yo'l bilan ifodalanadi. Masalan, "He runs" va "They run" gaplarida shaxs-son farqi faqat fe'lining -s qo'shimchasi orqali aniqlanadi [4].

Kesimning zamon shakllari esa ingliz tilida ko'plab analitik konstruksiyalar orqali hosil qilinadi: *is reading, was written, has been done, will have gone* va hokazo. Bu holat ingliz tili sintaksisining analitik tabiatini yaqqol namoyon etadi.

O'zbek va ingliz tillaridagi kesimlarning farqli jihatlari ularning tipologik asosidan kelib chiqadi. O'zbek tili so'z yasashda morfologik qo'shimchalarga tayanadi, ingliz tili esa sintaktik tartib va yordamchi fe'llarga asoslanadi. Quyidagi jadval bu farqlarni ko'rsatadi:

Belgilar	O'zbek tili	Ingliz tili
Til tipi	Agglutinativ	Analitik
So'z tartibi	SOV	SVO
Shaxs-son ifodasi	Affikslar orqali	Fe'l shakli yoki subyekt orqali
Zamon va mayl ifodasi	Morfologik	Yordamchi fe'llar orqali
Kesimning joylashuvi	Gap oxirida	Subyektdan keyin
Murakkab kesimlar	Qo'shimchalar bilan yasaladi	Modal va yordamchi fe'llar bilan yasaladi

Masalan, "Men kitob o'qidim" va "I read a book" gaplarida morfologik va sintaktik vositalarning farqlanishi ko'rinadi. O'zbek tilida *-dim* qo'shimchasi zamon va shaxsni bildirsa, ingliz tilida bu ma'no fe'l shakli yoki yordamchi so'zlar yordamida aniqlanadi.

Kesim nafaqat grammatik birlik, balki semantik markaz hamdir. U fikrning mazmuniy yadrosini tashkil etadi. O'zbek tilida fe'l kesim ko'pincha harakat, holat yoki jarayonni ifodalaydi, ingliz tilida esa kesim gapdagi kommunikativ niyatni belgilovchi unsur hisoblanadi. Masalan, o'zbek tilida ohang orqali so'roq yoki buyruq ma'nosi yuzaga chiqadi: "Kelasanmi?" yoki "Keling!". Ingliz tilida esa bu ma'no yordamchi fe'l yoki so'z tartibi orqali belgilanadi: *Do you come?* yoki *Come here!*

Semantik jihatdan, kesim orqali ifodalangan harakat yoki holat subyektning mantiqiy xatti-harakatini bildiradi. Pragmatik nuqtayi nazardan, u gapning kommunikativ maqsadini belgilaydi: xabar, buyruq, so'roq yoki istak. Bu jihatdan o'zbek va ingliz tillaridagi kesimlar universallikka ega, biroq ularning ifoda vositalari turlicha [5].

Tahlillar natijasida quyidagi xulosalar aniqlandi:

1. O'zbek tilidagi kesim morfologik jihatdan boy bo'lib, grammatik ma'nolar affikslar orqali ifodalanadi.
2. Ingliz tili analitik tuzilishga ega bo'lib, kesim sintaktik va yordamchi fe'llar orqali shakllanadi.
3. Har ikki tilda kesim gapning markaziy elementi bo'lib, fikrning zamon, shaxs va mayl belgisini ifodalaydi.
4. Kesimning joylashuvi har ikki tilda farq qiladi: o'zbek tilida oxirida, ingliz tilida esa subyektdan keyin.

Date: 29th October-2025

5. Pragmatik nuqtayi nazardan, kesimning shakli gapning kommunikativ maqsadiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-dekabrdagi "Chet tillarini o'rganishni ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5124-son qarori.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. – T.: Fan nashriyoti, 2020.
3. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. – London: Longman, 1985.
4. Karimov G. *O'zbek tili grammatikasi: Sintaksis*. – Toshkent: O'qituvchi, 2007.
5. Huddleston R., Pullum G.K. *The Cambridge Grammar of the English Language*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
6. Jo'rayev H. *Qiyosiy sintaksis asoslari*. – T.: Fan, 2018.

